

van de repressie nu volledig geschreven is? Zeker niet. Gegeven de opzet en het gebruikte bronnenmateriaal kan dat ook niet. Het boek overziet het terrein juridisch-institutioneel en niet zozeer vanuit een sociaal-politieke hoek. Individuele dossiers werden niet in het onderzoek betrokken — in tegenstelling tot wat de auteurs beweren, zijn ze in vele gevallen wel toegankelijk — en ook de archieven van de partijen, de pressiegroepen en de betrokken individuele politieke actoren bleven onbenut, evenals de pers trouwens, terwijl de historische literatuur over het interbellum, de bezettingsperiode en de jaren 1945-1950 goeddeels buiten beschouwing werd gelaten. De ontstaansgeschiedenis van de repressie- en epuratedossiers, de concrete kenmerken van de bestrafte collaboratie, de rol van de pers en van de publieke opinie, het sociaal-politieke profiel van de magistratuur, de impact van de partijen, van hun lokale structuren, hun zuilorganisaties, hun politieke vleugels, hun vakbonden, de rol van de patronale groepen, het leger, de kerk: het zijn alle thema's die nog in beeld moeten worden gebracht. En omdat dit in *Onverwerkt verleden* niet gebeurde, kan men de auteurs het verwijt maken dat ze wat al te voortvarend zijn geweest bij het formuleren van conclusies over de politieke impact van de Belgische repressie en epuratie. De meeste van deze conclusies hadden voorzichtigheids-halve beter als hypotheses gepresenteerd kunnen worden. Er is namelijk nog heel wat empirisch onderzoek over de naoorlogse periode te doen. Dat Huyse en Dhondt daartoe een zeer waardevolle bijdrage hebben geleverd, staat echter buiten kijf.

E. Witte

Clusterbespreking Nederlands-Indië in de tweede wereldoorlog

P. C. Boer, e. a., *De luchtstrijd om Indië. Operaties van de Militaire Luchtvaart KNIL in de periode december 1941-maart 1942* (Houten: Van Holkema & Warendorf, 1990, ix + 348 blz., f49,90, ISBN 90 269 4160 9); H. Jorisch, *Rood voor. Herinneringen van Hans Jorisch. Krijgsgevangene van de Japanners in Nagasaki* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1990, 106 blz., ISBN 90 6707 233 8); M. Hegener, *Guerilla in Mori. Het verzet tegen de Japanners op Midden-Celebes in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam: Contact, 1990, 272 blz., f36,90, ISBN 90 2546868 3); H. Kroenbrink, *Wij, de jongens overzee* (Doetinchem: Stichting Staring instituut, Mr. H. J. Steenbergstichting, 1989, 288 blz.); A. Lagendijk, *Schakel tussen twee werelden. Repatriërings- en troepenschepen naar en van Indië 1945-1951* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1991, 80 blz., f29,90, ISBN 90 6707 276 2).

Drie jaar na de verschijning van *De luchtstrijd rond Borneo* is nu van de hand van dezelfde auteur *De luchtstrijd om Indië* verschenen waarin de operaties die de Militaire Luchtvaart boven Celebes, Ambon, Malakka, Singapore, Palembang, Bangka, Sumatra en Java uitvoerde in kaart zijn gebracht. Beide boeken vormen één geheel en geven zo een totaaloverzicht van de oorlogsoperaties van de Militaire Luchtvaart in Indië vanaf 8 december 1941 tot aan de capitulatie van het KNIL op 9 maart 1942.

Dit boek is evenals het eerste deel gebaseerd op een groot aantal interviews met oud ML-militairen of hun nabestaanden. Daarnaast werd gebruik gemaakt van rapporten en verklaringen die personeelsleden van de MLKNIL direct na de oorlog opstelden en van de vragenlijsten die op initiatief van de sectie Luchtvaart Historie in de jaren zestig aan oud-ML militairen werden rondgestuurd. Ook kon de schrijver beschikken over Japans archiefmateriaal, dag- en logboeken van de Japanse leger- en marine-luchtvaart, waardoor onder andere de datering van de gebeurtenissen niet al te veel problemen gaf.

Boer heeft gekozen voor een zo gedetailleerd mogelijke beschrijving van de feitelijke

oorlogsoperaties van de MLKNIL. Plaatsen, data, namen van betrokkenen, aantallen, typen materieel en de bewapening alsmede de wijze waarop opdrachten werden uitgevoerd, worden vermeld. Alleen in het laatste hoofdstuk gaat de schrijver kort in op de resultaten van de gevoerde luchtstrijd, de steun van de operationele eenheden en de commandovoering. Aan deze opzet zijn zowel voor- als nadelen verbonden. De lezer wordt een alomvattend overzicht geboden van alle door de ML uitgevoerde oorlogsoperaties—een overzicht dat tot op heden niet bestond—maar dreigt aan de andere kant het zicht op het verloop van de luchtstrijd te verliezen door de grote hoeveelheid detailgegevens. Voor historici en verder een ieder die geïnteresseerd is in militaire luchtvaartgeschiedenis is het een onmisbaar handboek. Aan de toegankelijkheid van *De luchtstrijd om Indië* is veel aandacht besteed. Naast een index van persoons- en plaatsnamen zijn samenvattingen van de inhoud van de hoofdstukken opgenomen, zowel in het Engels als in het Indonesisch.

Op een sobere manier doet de schrijver van *Rood voor. Herinneringen van Hans Jorisch* verslag van de drie en een halfjaardie hij als krijgsgevangene ineen kamp op Celebes en in kamp Fukuoka 2 op het eiland Koyagi in de baai van Nagasaki doorbracht. Hij put hierbij zowel uit zijn herinneringen alsook uit de restanten van het kampkrantje *De Tralie*, een illegaal blaadje dat circuleerde in kamp Fukuoka 2. De titel *Rood voor* is ontleend aan het sein dat de krijgsgevangenen elkaar gaven als er gevaar dreigde van de kant van de Japanse bewakers.

Als officier-vlieger-in-opleiding bij de Marine Luchtvaartdienst in Surabaya vertrekt het onderdeel waar Jorisch toe behoorde op 1 maart 1942 naar Tjilitjap, een haven aan de zuidkust van Java. Vandaar vertrekken zij met het vrachtschip Tjisaroea richting Australië. Na een paar dagen al wordt het schip onderschept door de Japanners en de opvarenden naar Makassar op Celebes gebracht. Na een kort verblijf in de plaatselijke gevangenis worden zij vervolgens geïnterneerd in een oud KNIL-kampement. Begin november vertrekken 800 man, waaronder Jorisch, per schip richting Japan. Het einde van de reis blijkt kamp Fukuoka 2 te zijn, waar zij op de nabij gelegen scheepswerf Kawanami tewerk worden gesteld als klinker, plaatwerker, smid, timmerman en bankwerker. Zij blijven in dit kamp tot zij op 23 september 1945 bevrijd worden door de Amerikanen.

Jorisch wijdt in zijn verhaal niet uit over het leven van alledag dat de krijgsgevangenen leidden, maar beperkt zich tot een beknopte weergave van de gebeurtenissen die diepe indruk op hem hebben gemaakt, zoals de ontsnappingspoging van medegevangenen in Celebes en de verwoesting van de stad Nagasaki door een atoombom op 9 augustus 1945. Hierdoor blijft het verslag nogal fragmentarisch. Dit wordt nog versterkt door de laatste paragrafen waarin overpeinzingen van de schrijver over zijn ervaringen in het Japan van na de oorlog zijn opgenomen. Over zijn contacten met Japanners in deze periode is Jorisch vrij positief. Hij gunt ze het voordeel van de twijfel.

In *Guerilla in Mori* geeft Hegener een uitstekend gedocumenteerd verslag over het verzet van de 125 manschappen die onder leiding van luitenant J. A. de Jong en zijn collega uit Poso luitenant W. H. J. E. van Daalen in april 1942 besloten de strijd tegen de Japanners voort te zetten. Hegener geeft in detail een beeld van het verloop van deze guerilla die eindigde met de gevangenneming van De Jong op 9 augustus 1942. Kosten noch moeite heeft de schrijver gespaard om tot een zo getrouw mogelijke reconstructie van deze tot nu toe vrij onbekende groep guerilla's te komen'. Hij reisde naar Indonesië waar hij enkele weken door Mori trok, foto's maakte en Indonesiërs die getuigen waren geweest van de strijd interviewde. Ook voerde hij gesprekken met de enige overlevende KNIL-militair van deze guerilla, sergeant-majoor J. Klinkhamer.

Hegener constateert dat het voortzetten van de strijd in Midden-Celebes mede werd ingegeven door de verwachting dat de geallieerden er binnen drie maanden in zouden slagen Nederlands-Indië te bevrijden. Hierin stonden De Jong en zijn manschappen niet alleen, want de overtuiging dat de geallieerden in staat waren binnen een paar maanden de Japanners uit Indië te verdrijven was wijd verspreid onder de Europese bevolking. Het zou echter drie en een halfjaar duren voor Japan capituleerde. Dat de groep De Jong de guerilla nog vijf maanden wist vol te houden, is onder meer te danken aan de steun die zij in eerste instantie genoten van de plaatselijke bevolking. Dit was een uitzonderlijke situatie volgens Hegener die stelt dat misschien wel nergens in Nederlands-Indië het KNIL in de strijd tegen de Japanners zoveel pretenties combineerde met zoveel afhankelijkheid van de plaatselijke bevolking. Toen de Japanners echter de druk op de bevolking opvoerden en personen die verdacht werden van hulp aan de guerilla's arresteerden en mishandelden, werd de medewerking van de bevolking snel minder.

Ook het uitblijven van de lang verwachte hulp uit Australië heeft de groep De Jong verder in een isolement gedrongen. De kansen de guerilla te kunnen voortzetten werden daardoor drastisch verminderd. Op 9 juni 1942 slaagde De Jong erin radiocontact te krijgen met Aïrradio Darwin. Hij maakte zijn positie duidelijk en vroeg om geld, 20 machinegeweren en munitie. In Australië werden vrijwel direct plannen gemaakt om De Jong te hulp te komen. Hegener laat zien hoe moeizaam het zenden van hulp uiteindelijk gerealiseerd wordt. Pas op 15 juli vertrekt een vliegtuig met hulpgoederen richting Midden-Celebes.

Ondertussen was de situatie waarin de guerilla's zich bevonden drastisch veranderd. De Japanners waren op de hoogte van het radio-contact van de guerilla's met Darwin en besloten met de inzet van 400 manschappen een einde te maken aan de guerilla-activiteiten van de groep De Jong. Het gevecht bij Matangkoro op 7 en 8 juli markeert het keerpunt in de strijd. Na de Japanners gevoelige verliezen te hebben aangebracht—60 Japanners werden gedood—zag een deel van de guerilla zich gedwongen zich over te geven. De nog resterende guerillastrijders werden steeds verder in het nauw gebracht en met de gevangenneming van De Jong op 9 augustus 1942 kwam een einde aan het verzet in Midden-Celebes. In totaal 15 gevangenen, waaronder alle Nederlanders, werden door de Japanners onthoofd. De eerste executies vonden plaats op 12 augustus 1942 in Kolonodale. De Jong en Van Dalen werden 13 dagen daarna in Menado terechtgesteld. Slechts één KNIL-militair, sergeant J. Klinkhamer, wist te ontkomen. Met de hulp van de bevolking wist hij zich gedurende de gehele bezetting schuil te houden op een voormalige begraafplaats van de bevolking boven op een bergtop.

Hegener is er niet alleen in geslaagd een uitstekend beeld te geven van de door de groep De Jong en Van Dalen gevoerde guerilla, maar tevens inzicht te verschaffen in de besluitvorming om tot het voeren van een guerilla over te gaan. Door aandacht te besteden aan de vooroorlogse Europese gemeenschap in Mori, de onderlinge verhoudingen tussen het bestuur, de zending en de bevolking, en de organisatie van het KNIL laat hij zien wat de mogelijkheden en onmogelijkheden waren om een guerilla tegen de Japanners te kunnen voeren. *Guerilla in Mori* is een goed en spannend geschreven boek overeen tot nu onderbelicht onderwerp uit de geschiedenis van het verzet in Nederlands-Indië tijdens de Japanse bezetting.

In de reeks publicaties die de afgelopen jaren over het wel en wee van Nederlandse militairen in het voormalig Nederlands-Indië in de periode 1945-1949 zijn verschenen, neemt dit boek over *Wij, de jongens overzee* een bijzondere plaats in. Niet de belevenissen van een divisie, een brigade, een escadron of één persoon staan hierin centraal, maar de ervaringen van een groep oud-militairen afkomstig uit de Achterhoek en Liemers, die bij verschillende legeronderdelen op Java en Sumatra waren ingedeeld.

Het boek is samengesteld uit dagboeknotities en brieffragmenten van een dertigtal oud-militairen die reageerden op een oproep in de regionale kranten. De samensteller heeft de persoonlijke ervaringen gerangschikt in chronologische volgorde van het vertrek uit Nederland tot de thuiskomst. Ieder fragment en elke notitie wordt kort ingeleid waarbij wordt aangegeven tot welk legeronderdeel de schrijver behoorde en waar de gebeurtenissen zich afspeelden. Het geheel geeft een goed overzicht van het dagelijkse leven en de spanningen van deze militairen waaronder zowel dienstplichtigen als vrijwilligers.

Deze publikatie is in de eerste plaats bedoeld voor de direct betrokkenen. Het zijn hun herinneringen aan een voor hen ingrijpende periode uit hun leven die zij als militair doorbrachten in het voormalige Nederlands-Indië. Daarnaast is dit boek ook geschreven als een eerbetoon aan hen die achterbleven en hun nabestaanden. In totaal 54 namen van gesneuvelde en overleden militairen konden worden achterhaald. In een bij dit boek gevoegde lijst worden hun namen vermeld. *Wij, de jongens overzee* zal vooral de direct betrokken oud-militairen aanspreken, maar ook anderen die als militair deze periode in Indië hebben meegemaakt zullen veel herkenbaars in dit boek tegenkomen. Daarmee is het door het Staring Instituut—die de uitgave van dit boek mogelijk maakte — beoogde doel ruimschoots bereikt.

Na de capitulatie van Japan op 15 augustus 1945 kwam de evacuatie van Nederlandse militairen en burgers die in Japanse interneringskampen op Java, Sumatra, Celebes, Malakka, Siam, Birma en Japan zaten maar langzaam op gang. Met het oog op de veranderende politieke situatie in Indonesië mochten er geen Nederlandse militairen landen op Java, terwijl de evacuatie van burgers werd vertraagd door de revolutie die overal in de archipel uitbrak. In *Schakel tussen twee werelden* blijft de politiek echter buiten schot en wordt uitsluitend aandacht besteed aan de schepen die ingezet werden voor het vervoer van troepen en repatrianten van en naar Indië.

Verreweg de meeste burgers in Indië werden in eerste instantie per schip naar andere plaatsen in de archipel of tijdelijk naar Australië, Singapore, Ceylon en vandaarnaar Nederland vervoerd. Het eerste schip met repatrianten aan boord liep op 8 december 1945 de haven van Southampton binnen. De eerste militaire transporten per schip vonden vanaf oktober/november 1945 plaats. Tussen 1945 en 1951 werden duizenden militairen en burgers met troepen- en passagiersschepen van en naar Indië vervoerd.

Voor militairen en burgers die ooit een reis maakten op één van de ruim 80 in kaart gebrachte schepen alsook voor mensen die geïnteresseerd zijn in de scheepvaart is dit een zeer informatief boek. De schrijver vermeldt niet alleen een aantal wetenswaardigheden over elk schip — waar het gebouwd is, wie de reder was, bij welke transporten het betrokken was en of het gesloopt dan wel nog in de vaart is—maar is er ook in geslaagd van elk schip een foto te achterhalen. Door dit rijke fotomateriaal is het geheel een aantrekkelijk boekwerk geworden. Naast ieder overzicht wordt bovendien nog een korte schets van het schip in het Engels gegeven. Een scheepsnamenregister besluit deze fraaie en informatieve publikatie.

1 Alleen Nortier besteedde eerder in een artikel aandacht aan de guerilla in Midden-Celebes. Dit artikel is opgenomen in *Mars et Historia*, XV (1981) 127-140.

G. T. Witte, *Een verre vijand komt naderbij. De diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Dissertatie Leiden 1990; Kampen: Dissertatie-uitgeverij Mondiss, 1990, 260 blz., f35,-, ISBN 90 5337 005 6).

Lange tijd golden de vier delen van Jacobus Scheltema's *Rusland en de Nederlanden beschouwd in derzelver wederkerige betrekkingen* uit 1817-1819 als vrijwel de enige uitvoerige studie over dit onderwerp. Daarin is vooral in het afgelopen decennium verandering gekomen door een niet onaanzienlijke reeks publikaties. Naast een groot aantal detailstudies verschenen er ook werken die ons een beter overzicht verschaffen van een bepaalde periode. Veel nieuwe gegevens over de jaren voor 1914 werden door Josien Driessen geleverd in de catalogus voor de tentoonstelling *Russen en Nederlanders* in het Amsterdamse Rijksmuseum in 1989. Het daarop volgende tijdvak tot 1942 was in 1985 reeds behandeld door Ben Knapen in zijn dissertatie *De lange weg naar Moskou*. Toby Witte vervolgde in 1990 de reeks met een studie over de periode 1942-1953. De titel van beide laatste boeken is een beetje misleidend. Uit Knapens proefschrift blijkt niet dat de Nederlanders in de jaren waarin de diplomatieke relaties tussen beide landen verbroken waren (1918-1942) voortdurend op weg waren naar Moskou. Integendeel, ons land is uitsluitend door externe ontwikkelingen (de oorlog met Duitsland) tot de erkenning van de Sovjetunie gedwongen. Uit Wittes onderzoek blijkt evenmin dat dit verre land ons tussen 1942 en 1953 naderbij is gekomen. Eerder is het zo dat Nederland er veel toe heeft bijgedragen (door het definitief verlaten van de neutraliteitspolitiek en het toetreden tot de NAVO) om deze vijand op een zo groot mogelijke afstand te houden. De relaties tussen beide staten waren mede daarom allesbehalve hartelijk of intensief. Het koele en minimale karakter van de betrekkingen is niet zonder negatieve weerslag op Wittes boek gebleven. De auteur heeft ons weinig schokkende feiten mee te delen en evenmin komt hij met nieuwe interpretaties die onze visie op het naoorlogs verleden zouden kunnen veranderen. Hij kan daar ook niet veel aan doen. Hoogstens zou men kunnen zeggen dat de door hem gekozen periode te kort is geweest, want pas na Stalins dood in 1953 gaat er wat schuiven in de betrekkingen tussen beide landen. Maar kritiek op de stringente afbakening van een promotieonderwerp is bij de huidige onderzoekspraktijk vrijwel altijd onterecht. Bovendien is Witte er ondanks deze beperkingen in geslaagd om een aardig en redelijk leesbaar boek te schrijven. Hij laat zien dat onze relatie tot de Sovjetunie niet alleen bepaald werd door het traditionele anti-communisme, maar ook door de moeizame pogingen om in een snel veranderende wereld een nieuwe positie te vinden voor Nederland. In het bijzonder de Duitse en de Indonesische kwestie die vrijwel al onze aandacht opeisten, waren hierbij van doorslaggevend belang. Waar mogelijk laat Witte de lezer meegluren achter de schermen van de Nederlandse diplomatie. Opmerkelijk daarbij is dat in deze kring over het algemeen enige distantie werd bewaard tot de eenzijdige opvattingen over de Sovjetunie die in Nederland overheersten tijdens de periode van de Koude Oorlog. Terecht vraagt de auteur aandacht voor de moedige en principiële houding van Nederlandse autoriteiten bij de onderhandelingen met de sovjetoverheid over repatriëring van Nederlanders die in de Sovjetunie en sovjetburgers die in Nederland verbleven. Witte heeft zich gelukkig niet beperkt tot de officiële betrekkingen, maar ook een overzicht gegeven van de veranderingen in de publieke opinie over 'de verre vijand'. Daarnaast heeft hij de ontwikkeling van de economische relaties geschetst en met cijfermateriaal toegelicht. Hij heeft echter nauwelijks plaats ingeruimd voor een beschrijving van de verhouding van de CPN tot de Sovjetunie. De culturele betrekkingen die toen vrijwel uitsluitend een communistisch monopolie waren, zijn daardoor geheel onder tafel gevallen. Dat is wel jammer, want wij hebben zodoende wel een helder, maar geen volledig overzicht van deze merkwaardige jaren gekregen.